

ԲԱՌԱՔՆՆԱԿԱՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԲԱՐԿԵՆ ՉՈՒԳԱՍՋՅԱՆ

Պառակ, փառակ, պառական, փառական, փառայ

V դ. վկայված պառակ և պառական բառերը հայկական բառարաններում և զրականության մեջ այլևայլ ձևերով են բացատրված և մինչև այժմ էլ շարունակում են ուշադրության առարկա լինել:

1. Նոր հայկազյան բառարանը պառակ մեկնում է «բակ ոչխարաց, և հօտ խաշանց և մակաղատեղ»: Հր. Աճառյանը (ՀԱԲ, Ե, 851—854) բառիս հիմնական նշանակությունը տալիս է «կող» և սրանից բխեցնում՝ պառակիլ «կողի վրա ընկնել, պառկիլ, որսի համար դարան մտնել», պառիկիլ «պառկիլ», պառիկել, պառկիլ, պառկեցուցանել «պառկեցնել», պառիկելիք «առկողին», պառիկելեց «առկողի վերաբերյալ իրեր»: Հր. Աճառյանը «պառկելու» զաղափարից է ձևացած համարում պառակ «ոչխարների պառկած տեղը, մակաղատեղ, բակ» և լայնաբար՝ պառակ «ոչխարի հօտ, անասունների խումբ կամ երամ», պառակ պառակ «խումբ խումբ», իսկ սրանից էլ՝ պառակամայր «հորթ ունեցող կով», պառակունի «խմբից բաժանել, հօտի մեջ հակառակություն դրել»: Նա պառակ փոխառյալ է համարում չվկայված պահլավերեն *parak ձևից, հիմք ընդունելով ժամանակակից պարսկ. پارا (para) նույնիմաստ բառը: Սակայն վերջինս, որ ավելի հաճախ գրվում է նաև parra, ունի միաժամանակ հետևյալ առումները. 1. հեծյալ կամ հետիոտն զորք, որ որսը շրջապատելու համար զասավորվում է օղակաձև, 2. եզր, քղանցք, ծոպ, փեշ, 3. կող, կողք (այս բոլորը ըստ Դեհխոդայի Պարսկերեն բառարանի), 4. ստորոտ, լեռան լանջ, 5. հարդ, խոտի ցողուն (ըստ Շտեյնգասի Պարսկերեն-անգլերեն բառարանի). իսկ Գ. Կիրակոսյանի «Պարսկերեն-հայերեն բառարանում» բացատրված է՝ «ստորոտ, եզր, կողմ, դորաշարք»: Այս բոլոր առումները նույնպես, ինչպես կտեսնենք ստորև, իրենց զուգահեռները ունեն հայերենում:

Հայտնի է, որ a (e)-ով վերջացող ժամանակակից պարսկերեն մի շարք բառեր պահլավերենում, ինչպես նաև նրանից փոխ առնված հայերեն բառերում ունեն ak վերջավորությունը. օրինակ. պարսկ. dtba<պահլավ. depak=հյ. դիպակ, պարսկ. naina<պահլավ. namak=հյ. նամակ, պարսկ. kurra<պահլավ. kurrak=հյ. քուռակ, պարսկ. fireshita<պահլավ. freshitak=հյ. ֆրեշտակ և այլն: Այս օրինաչափությունից ելնելով, պարսկ. parra-ի պահլավական ձևը պետք է լինի *parrak, իսկ հայերենը՝ պառակ (նաև փառակ): Ու. Արրահամյանի «Պահլավերեն-պարսկերեն-հայերեն-ռուսերեն-անգլերեն» բառարանում (Երևան, 1965, 222) արդեն որպես պահլավերեն վկայված բառ գտնում ենք parak (մեկ r-ով) ձևը՝ միայն «եզր, սահման, կողմ» նշանակությամբ (հմմտ. վերք պարսկ. parra-ի 2-րդ և 3-րդ առումները):

Պարսկ. *parra*-ի (նաև *պահլավ. *parrak*) առաջին առումով հայերեն բառ (արդեն որպես բայ՝ պառակիլ) վկայված ենք գտնում Փավստոս Բուզանդի մոտ (Ի. Ժդ. «Ասէ [Շաւասպ]. Արջ մի տեսի սպիտակ իբրև զծինս եւ հրապուրեաց զՄարդպետն իշանել ի կառաց անտի, և հեծանել ի նժուգի. և մտնալ պառակէին մայրեացն»):

Նորայր Բյուզանդացին պառակիլ բխեցնում է պառական-ից և մեկնում է «որսական շներով հետապոտել կամ որոնել զանասունն» («Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք», Տփղիս, 1900, 228), իսկ Հր. Աճառյանը (ՀԱԲ, Ե, 851), որ պառական առանձին անստույգ բառ է համարում, չի ընդունում ն. Բյուզանդացու բացատրությունը և պառակիլ բխեցնում է պառակ-ից՝ այն մեկնելով «կողի վրա ընկնել, պառկիլ...», որսի համար դարան մտնել», մինչդեռ Փավստոսի մոտ խոսքը սպիտակ արջին որսալու նպատակով անտառը շրջապատելու մասին է:

2. «Որսը շրջապատելու համար օղակաձև դասավորվող հեծյալ կամ հետիոտն զորք» իմաստով (հմմտ. պարսկ. *parra*-ի առաջին առումը) պետք է հասկանալ նաև պառական-ը. ան վերջամասնիկը այստեղ հոգնակիացուցիչ է, ինչպես նկատել է Նորայր Բյուզանդացին (անդ, 227): Հր. Աճառյանը, որ պառական-ի ծագումն ու նշանակությունը անհայտ է համարել (ՀԱԲ, Ե, 854—855), հայ հին մատենագրությունից երեք վկայություն է հիշատակում, որոնք համապատասխան աղբյուրներից ստորև բերում ենք ավելի ընդարձակ մեջբերումներով՝ բառիմաստը ճշգրիտ բացատրելու նպատակով:

Ագաքանգեղոս (§ 211). «Թագաւորն [Տրդատ]... ժամ տուեալ որսոյ՝ ամենայն զօրաց ածել կուտել (այլ ձեռ. ածեալ, կուտեալ) զպառականն, խուճապական սփռեալ, երագազ տուեալ, թակարդ ձգեալ, կամեցեալ որս առնել, երթեալ ի դաշտն Փառական Շեմակաց»:

Փավստոս Բուզանդ (Գ, 20). «Եւ ոչ ոք էր, որ մնացեալ էր առ թագաւորին, և ոչ գունդ և այրեձի. բայց միայն սակաւ սպասաւորօք հանգերձ, և որսոցն պառականօք, և ռահիրայ մարդկան...»:

«Յաղագս Պիտոյից» (Մովսէս Խորենացի, Մատենագրութիւնք վեներտիկ, 1865, էջ 543). «Եւ նախ յառաջնում նուագին ամենեքեան զլուծութիւն սիրելով՝ ցայնքան ոչ հանէին խոշիւն, մինչև շուրջ պարպակելով (այլ ձեռ. պարփակելով) թակարդեօքն և պառակական (այլ ձեռ. պարառական) խմբիւք և այլով հնարաժոր գործեօքն զրովանդակն արգելոին վայր»:

Հր. Աճառյանը (ՀԱԲ, Ե, 854—855) պառական բառի համար բերում է տարբեր բառարանների և ռուսումնասիրողների տված հետևյալ բացատրությունները. «նձի մեկնում է «երազագ, ուսկան որսորդաց էրէոց՝ իբրև փառախ շրջափակ». նույնը նաև ՋԲ. իսկ ԱԲ «որսի շներ», որով բառը նույնանում է բառակ հոմանիշի հետ: Նոր քնիչները վարանում են այս երկուսի միջև. Ալիշան, Հայապատում Ա. 173 համարում է մի տեսակ որսորդական գործիք.— Հ. Ա. Բագրատունի, Քեր. Ջարդ. Ե. 48. յ. 104, Նորայր. Կորյուն վրդ. էջ 227—228 և Թոռնյան, Հատընտ. Բ. 240 «որսի շներ» (հոգնակի կամ հավաքական): Նորայր նկատում է հատկապես, որ եթե բառը նշանակեր «ցանց», Ագաթ. չպիտի կարողանար ասել ածեալ կուտեալ. այլ բեռեալ կուտեալ»:

Հետագայում Ստ. Մալխասյանցը (Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1947, 125) պառական

թարգմանել է «որսորդական շների պահպաններ», Գ. Արդարյանը («Սեբեոսի պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը», Երևան, 1965, 116) դիտել է, որ «Ագաթանգեղոսի նորահայտ մադրիդյան ձեռագրի բնագրում պառական թարգմանված է *խոյզ* (=շներով որս) արտահայտությամբ»։ Ա. Տեր-Ղևոնդյանը («Ագաթանգեղոս», Երևան, 1977, 89) պառական թարգմանում է «որսի զենքեր», իսկ Ռ. Թոմսոնը Ագաթանգեղոսի անգլերեն թարգմանության մեջ (Agathangelos, History of the Armenians, 1978, § 211)՝ նույնպես «որսի շներ» (pack of hounds)։ Գ. Աբգարյանը Սեբեոսի Պատմության նոր հրատարակության ժանոթագրություններում (Երևան, 1979, 201—202), հավանաբար, հրաժարվելով նախորդ բացատրությունից, բերում է «Բառք բերթողականք» միջնադարյան բառարանի տված մեկնությունը՝ «թակարդապատ»։ Պառական-ի նշանակությանը նորերս անդրադարձել է նաև Վ. Առաքելյանը («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, № 4, 36) և մեկնել է «խուճապ առաջացնող մարդկանց խումբ» իմաստով, որ ամենամոտեն է բառի բուն նշանակությանը։

Որ պառական «որսի շներ», «որսորդական շների պահպաններ», «շներով որս», «որսի զենքեր» և կամ նմանօրինակ իմաստներ չի կարող ունենալ, պարզ է դառնում նաև մեր աղբյուրների համապատասխան վկայությունների ուշադիր ընթերցումից։

ա) Հայտնի է, որ անցյալում որսի ժամանակ շուրջկալողները, որոնք լինում էին զինվորներ, շինականներ կամ ճորտ գյուղացիներ, որսին շփոթեցնելու համար խուճապ ու աղմուկ էին բարձրացնում։ Ագաթանգեղոսն այդ է. հիշատակում՝ ասելով. «առեղծված կուտել զպառականն, խուճապական սփռեալ» (այսինքն՝ «բերել, դասավորել շուրջկալող զորքին, խուճապ բարձրացնել»)։

Հստ երևույթին, խուճապ առաջացնող շուրջկալողները որսի ժամանակ ավելի մեծ աղմուկ բարձրացնելու նպատակով օգտագործել են նաև նվաղարաններ, ինչպես վկայում է «Յաղագս պիտոյից»-ը. որսավայրը թակարդենքով ու շուրջկալող զորքով պարփակելու ժամանակ և սնախ յառաջնում նուսգին» ոչ մի ձայն ու ծպտուն չէին հանում։

բ) «Յաղագս պիտոյից» գրքից վերը բերված վկայությանը նախորդող պարբերության մեջ առանձնակի խոսվում է «որսի շների» մասին, ուստի հաջորդ տողերում կարիք չկար այն կրկնելու և չի էլ կրկնված։ Այստեղ նույնպես պառական «որսը շուրջկալող զորք» նշանակությունն ունի, ավելին՝ ասված է նաև, որ դրանք խմբերով էին լինում՝ «պառականակն (=պառական) խմբիք»։

գ) Փավստոսի մոտ վկայված Շավասպ Արծրունու պատմած սպիտակ արջի պատմության մեջ «մտեալ պառակլին մայրեացն» պետք է թարգմանել «խրանք՝ մարդպետի մարդիկ՝ մտան և շրջապատեցին անտառը» և ոչ թե՝ «Եւ առեալ զնա (իմա՝ Մարդպետին) մտանեն ի մէջ մայրեացն» (Թովմա Արծրունի, «Պատմութիւն տանն Արծրունւոյ», Թիֆլիս, 1917, 111), «որսի համար դարան մտնել» (Աճառյան, ՉԱԲ, Ծ, 851) կամ «սկսեցին անտառում (արջին) հետեւել» (Փավստոս Բ ու զ ա ն դ, Հայոց պատմություն, թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի, 175)։

3. Բանասիրության մեջ վեճի առարկա է եղել նաև Ագաթանգեղոսի ու Սեբեոսի (=Անանունի) մոտ հիշատակված Փառական բառ-տեղանունը. Առ-

ձևոն բառարանը մեկնում է «լեռանց ստորոտն եղած», Հր. Աճառյանը (ՀԱԲ, 2, 1160) գտնում է, որ սա «տեղական հատուկ անուն է» և որ Առձեռներ «սխալմամբ է մեկնում «լեռանց ստորոտն եղած», մայրասյանցը («Անթրոսի եպ. Պատմութիւն», Երևան, 1939, 168—169) «Փառական Շեմակաց» ուղղում է «Փառական Եմակաց»՝ հիմք ընդունելով Ազաթանգեղոսի հունարեն տարբերակում առկա *p'araknes emakon* ձևը, Գ. Արզարյանը («Պատմութիւն Սեբէոսի», Երևան, 1979, 201) ևս այն կարծիքին է, որ Առձեռնի բացատրությունը չի համապատասխանում թույլ Ազաթանգեղոսի և ոչ էլ Անանունի տեղեկություններին», որովհետև «այս երկու պատմիչն էլ խոսում են որսադաշտի մասին»։ Արզարյանի այս բացատրությունը միանգամայն համոզիչ է, հատկապես, եթե նկատի ենք ունենում, որ պահլավերեն ք-ն հայերենում կարող է տառադարձվել և՛ պ, և՛ փ, որով և՛ պառական, և՛ փառական նույն բառի տարբեր տառադարձումներն են լինում։ Հետևաբար, Փառական տեղանունը պետք է բացատրել որպես մի վայր, որտեղ որսը կատարվում էր շուրջկալող խմբելով։ Պա իսկ հաստատում է Անանունի վկայությունը. «Փառականն՝ դաշտ որսոց արշաւանաց նոցին»։

Ինչ վերաբերում է Առձեռնի բացատրությանը, ապա տվյալ դեպքում այն վերաբերում է այլ բնագրի (որի համար տե՛ս հաջորդ՝ 4-րդ կետը)։

4. Հր. Աճառյանը (ՀԱԲ, 2, 1160) ենթադրում է, որ Առձեռնը Փառական-ի «լեռանց ստորոտն եղած» իմաստը հավանաբար հանել է գավառական փառակ «լեռան լանջ» բառից, որը կապ չունի Ազաթանգեղոսի և Սեբեոսի (=Անանունի) հիշած Փառական հատուկ անվան հետ։ Ուշադրության արժանի է, որ փառական-ը պառակ ձևով վկայված է Ստեփաննոս Օրբելյանի պատմության մեջ («Պատմութիւն տանն Սիսական», Թիֆլիս, 1910, 232)՝ «Հարսնավազին ձորակովն զառ ի կողմն յեկեղեցին, որ ի պառակոջ ճանապարհին», և ինքը Հր. Աճառյանը (ՀԱԲ, Ե, 851) մեկնում է «լեռան կողմ» առանց անդրադառնալու, որ այդ երկուսը նույն բառի տարբեր տառադարձումներն են։

Պառակ բառը «սարալանջ» իմաստով 1724 թ. գրանցել է նաև Եղիա Աստվածատուրյանը (Կարենցի) իր Թուրքերեն-հայերեն (անտիպ) բառարանում (Ռուսաստանի արսուքին քաղաքականության արխիվ, Ռուսաստանի հարաբերությունները Հայաստանի հետ, գործ 5, թղ. 19ա)՝ այն որպես բացատրություն դնելով թուրք. յաման նույնիմաստ բառին։

Ինչպես տեսնում ենք, պառակ-փառակ իրենց իմաստով համընկնում են պարսկ. *paṭṭa*-ի 4-րդ առումին։ Նշանակում է Առձեռնը չի սխալվել փառական «լեռանց ստորոտն եղած» մեկնելով, բայց և ճիշտ է Հր. Աճառյանը, որ այն նաև տեղանուն է համարել։

5. Փառակ որպես հասարակ անուն մեկ անգամ ևս վկայված է Եղիա Կարենցու վերոհիշյալ Թուրքերեն-հայերեն բառարանում (թղ. 47ա), բայց արդեն մի այլ առումով՝ «քղանցք, ծոպ, դրոշակ», որ համապատասխանում է պարսկ. *paṭṭa*-ի 2-րդ նշանակությանը Կարենցին բառս բերել է որպես թուրք. արան բառի բացատրություն։

6. Փառակ բառը պարսկական փառայ ձևով հայերենում հանդիպում ենք 13-րդ դարի հուշարձաններում, արդեն պարսկ. *paṭṭa*-ի 5-րդ առումով՝ «հարդ, խոտի ցողուն». տե՛ս «Գիրք վաստակոց», Վենետիկ, 1867, 52 («և այլ

ոմանք զփառային կոթեքն (այլ ձեռ. կոթերն) փետեն ի զետնէն և ի վերայ զտունկն ծածկեն, նոյնպէս և ներքեն, նա լաւ պահէ. և թէ զնոյն փառայն դենս») և «Բժշկարան ձիոյ և առհասարակ գրաստնոյ», Երևան, 1980 («Եւ յորժամ վերնայ փառայն յառաջ քանձ որ խիստ շողէ, նա չէ ազէկ ի շողն» — էջ 86, նաև՝ վ՝ > ֆ անցումով՝ «Թող լինի ֆառայն մատղայշ ու յերկայն» — էջ 83, «Տե՛ս, որ ի յայն ֆառայնէ շտաս, որ հասկնած լինի, զի խոշորցնէ զփողքն և այնէ հազ և շաւղտի իր» — էջ 83—84):

ՆԶԲ բառս մեկնում է «կաննփուկի նման գետնաճապազ և զրգոյշ բոյս»։ Այս բացատրությունը «Գիրք վաստակոցի» հրատարակիչ Ղ. Ալիշանին, ըստ երևույթին, չի համոզել, ուստի նշել է, որ «փառայ բոյս անծանօթ մեզ» («Գիրք վաստակոց», էջ 52, տողատակ)։ «Հայբուսակում» նույնպես այն բացատրված չէ։ Հր. Աճառյանը և Ստ. Մախասյանցը (փառայ կամ փառայ) կասկածով են րնդունում ՆԶԲ-ի բացատրությունը։

Որ իսկապես փառայ նույն ինքը պարսկ. рага «հարդ, խոտի ցողուն» բառն է, հաստատվում է «Գիրք վաստակոցից» բերված վկայակոչումով։ Հայտնի է, որ հարդը ջերմամեկուսիչ է և մինչև հիմա էլ ամենուրեք օգտագործվում է գյուղատնտեսության մեջ ու կենցաղում։ Այս իսկ նպատակով «Գիրք վաստակոցը» առաջարկում է խաղողի տունկերը ապահով պահելու կամ տեղափոխելու համար դրանք վերից ու վարից ծածկել փառայով։

Կարծում ենք, որ Գրիգոր Մազիստրոսի ԺԴ թղթում հանդիպող փառայ բառը ևս այս նշանակությամբ է կիրառված՝ չնայած որ նախադասության իմաստը փոքր-ինչ մթազնված է. «ափրողիտականն նուազեալ Թառամի՝ կարօտացեալ փառայի ի ծարակածպտել այս օգնականութեան» («Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», Ալեքսանդրապոլ, 1910, 48)։

Համադրելով վերը տրված բացատրությունները՝ գալիս ենք հետևյալ եզրակացության։

Ա. Պատակ բառը բացի հայտնի «կող» նշանակությունից, հայերենում ունեցել է նաև հետևյալ իմաստները. 1. որսը շրջապատելու համար օղակաձև դասավորված հեծյալ կամ հետիոտն զորք, 2. ստորոտ, լեռան լանջ, 3. եզր, քղանցք, ծոպ, փնջ։

Բառս իր այս իմաստներով համընկնում է պարսկ. рага-ի նշանակությանը, որի երկրորդ առումը վկայված է նաև պահպանվածում։

Բ. Փառակաճ հատուկ անունը նշանակում է այնպիսի որսավայր, որտեղ որսի ելած իշխանավորներին օգնել են նաև շուրջկալող խմբեր։

Գ. Փառայ (փառայ, ֆառայ) փոխառյալ է նոր պարսկերենից և նշանակում է «հարդ, խոտի ցողուն»։

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЗАМЕЧАНИЯ

БАБКЕН ЧУКАСЯН

Резюме

Попытка лингвистов восстановить точный смысл и этимологию древнеармянских слов պառակ (paṙak), փառակ (p'arāk), պառական

(paḡakan), *փառակ* (p'aḡakan), *փառայ* (p'aḡay), сохранившихся в армянских источниках V в., в историях Агафангела, Павстоса Буганда, в «Книге хрий» и некоторых памятниках последующих веков, до сих пор не увенчалась успехом.

Сопоставление этих слов с персидским словом *راغه* (рагга) < пехлевийским *raḡaḥ дает возможность уточнить их значения и определить происхождение: а) слово *ռառակ* (paḡak) (= *փառակ*—p'aḡak) кроме известного значения «бок» в древнеармянском языке употреблялось также в следующих значениях: 1. конное или пешее войско, расположенное кругом, с целью окружить дичь; 2. подножие, склон горы; 3. край, висящий край юбки, бахрома, подол. Второе значение засвидетельствовано в среднеперсидском языке пехлеви; б) имя собственное *Փառական* (p'aḡakan) (= *ռառական*—paḡakan) означает место охоты, где окружающие группы помогали охотящимся; в) *փառայ* (p'aḡay) (= *փառայ*, *ֆառայ*—p'aḡay, faḡay) заимствовано из новоперсидского языка и означает «солома, стебелек травы».